

Protektorát v korpusu

Václav Velčovský

ABSTRACT:

The Protectorate in the corpus. With the application of corpus analysis, this paper describes the current tendencies in the usage of four concrete phenomena (in orthography and semantics), which appear in contemporary discourse rather inconsistently. Specifically, the research focuses on differences in the usage of: *p/Protektorát* [Protectorate], *spáchat/provést atentát* [to assassinate], *Sudety/pohraničí* [Sudetenland] and *Benešovy dekrety / dekrety prezidenta republiky* [presidential decrees].

KLÍČOVÁ SLOVA / KEY WORDS:

historiografie, korpusová lingvistika, protektorát Čechy a Morava
Corpus Linguistics, historiography, Protectorate of Bohemia and Moravia

Téma protektorátu Čechy a Morava se dostalo v posledních letech do širokého povědomí laické i odborné veřejnosti. Atentát na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, jehož význam byl před rokem 1989 marginalizován či stigmatizován lidickou tragédií, se opět stal předmětem vědeckého i uměleckého zájmu. Byly o něm natočeny dva zahraniční filmy¹ a publikace charakteru popularizačních průvodců Jiřího Padevěta se staly bestsellery. Při bližší analýze textů o protektorátu je patrná rozkolísanost užívání pojmů na pravopisné i lexikální, resp. sémantické rovině, která doposud nebyla předmětem lingvistického či historiografického zkoumání.

Cílem tohoto příspěvku je prostřednictvím korpusové analýzy charakterizovat aktuální úzus především v publicistických a oborových textech. Konkrétně se zaměříme na čtyři náhodně vybrané případy, které se mohou jevit jako nejvíce rozkolísané: v pravopisu na psaní *protektorát Čechy a Morava / Protektorát Čechy a Morava*, popř. *protektorát/Protektorát*, v oblasti lexikální a sémantické na rozdíl užívání *provést/spáchat atentát*, *Sudety/pohraničí* a *Benešovy dekrety / dekrety prezidenta republiky*. Korpusová analýza je provedena v Českém národním korpusu — SYN v6, který byl zvolen kvůli svému největšímu rozsahu.²

1 *Anthropoid*, režie Sean Ellis (2016), a *Smrtihlav*, režie Cédric Jimenez (2017).

2 SYN v6 obsahuje všechny synchronní psané korpusy řady SYN, tj. od roku 1990 do roku 2016 (ve srovnání se SYN v5 obsahuje také publicistiku z roku 2016 v objemu 200 milionů slov). Obsahuje 4,8 miliard tokenů. Tento korpus není reprezentativní, neboť v něm dominuje publicistika z let 2010 až 2016, což však není v rozporu s cíli tohoto článku (<http://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:syn:verze6> [2018-01-18]).

PROTEKTORÁT / PROTEKTORÁT ČECHY A MORAVA

Ve výkladových slovnících a pravidlech pravopisu je doposud uváděna forma *protektorát* či *protektorát Čechy a Morava*.³ Přesto se v aktuální historiografii a publicistice používá rovněž *Protektorát Čechy a Morava*, a to dle úzu autora či vydavatele.

Nejednotnost psaní velkého písmene v názvu státního útvaru vzniklého 16. března 1939 vyplývá z jeho právní neukotvenosti. Z pohledu mezinárodního práva nebyly naplněny znaky protektorátu a výnos, jímž byl zřízen, nebyl oboustranně ratifikován. Navíc zřízením protektorátu nacistické Německo porušilo půl roku starou mnichovskou dohodu. Ve své podstatě bylo cílem výnosu dodat anexi Čech a Moravy zdání legitimacy (Vykoupil, 2000, s. 500).

Obecně se užívá velkého písmene u označení států i orgánů státní správy, jako jsou ministerstva, soudy či velvyslanectví. V případě historických reálií však toto pravidlo neplatí bez výhrad a vychází se z historického úzu. Obvykle se s malým počátečním písmenem píší menší jednotky (vévodství, župy, panství), podobně jako názvy neoficiální.

Protektorát představuje druh správy určitého území, nikoliv samotný státní útvar. Tím, že však toto apelativum předchází *propria Čechy a Morava*, a tím, že se ve všeobecném chápání protektorát interpretuje jako konkrétní státní útvar — tedy sám o sobě jako *proprium*, nikoliv jen jako jeho forma (popř. bývá sám chápán jako součást víceslovného *propria*), bývá autory volena také forma s velkým počátečním písmenem. Vliv na to může mít rovněž německý pravopisný úzus, tedy forma *Protektorat Böhmen und Mähren*.

Grafická forma lemmatu (resp. všech tvarů slov) *Protektorát Čechy a Morava* a *protektorát Čechy a Morava* vyskytující se na jiné než první pozici ve větě, která není pro potřebnou distinkci relevantní, je zhruba ve stejném poměru (55 % ve prospěch formy *Protektorát*). V komunikátech bez *propria Čechy a Morava*, tj. pouze *protektorát*, zcela převažuje tvar s malým počátečním písmenem (91 %).⁴

Z hlediska přepočtené relativní frekvence (ipm)⁵ a typů textů převažuje v oborových textech psaní *Protektorát Čechy a Morava* (0,54 ku 0,21), v textech publicistických

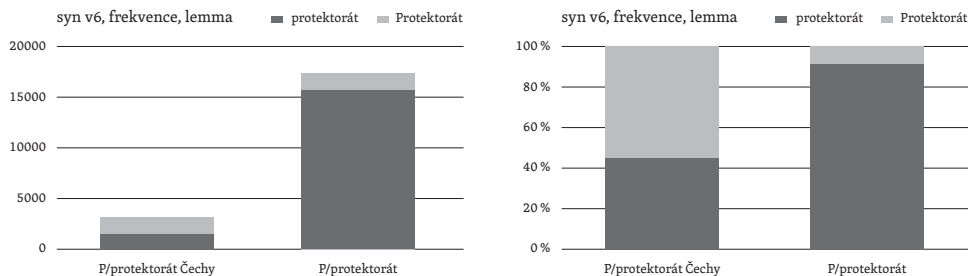
3 *Nový akademický slovník cizích slov* (Kraus et al., 2005), *Slovník spisovného jazyka českého* (Havránek et al., 1960–1966), *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (Filipec et al., 1996). *Pravidla českého pravopisu* (kolektiv autorů, 2008) uvádějí pouze slovo *protektorát* jako apelativum, a proto s malým počátečním písmenem (plný název *p/Protektorát Čechy a Morava* nezmiňují). *Internetová jazyková příručka Ústavu pro jazyk český AV ČR* uvádí: *S malým písmenem by se mělo psát také spojení protektorát Čechy a Morava* (<http://prirucka.ujc.cas.cz/?id=188> [2018-01-18]).

4 CQL: [] [word="protektorát.*" & pos="N"] [word="Čechy"] within <s/>
 CQL: [] [word="Protektorát.*" & pos="N"] [word="Čechy"] within <s/>
 CQL: [] [word="protektorát.*" & pos="N"] [!word="Čechy"] within <s/>
 CQL: [] [word="Protektorát.*" & pos="N"] [!word="Čechy"] within <s/>

V takto zvolených výskytech pak byla zkoumána frekvence podle typů textů.

5 Ipm (angl. Instances per million) je jednotka relativní frekvence a vyjadřuje průměrný počet výskytů slova v hypotetickém textu o délce jednoho milionu slov (<http://wiki.korpus.cz/doku.php/pojmy:ipm> [2018-01-18]).

je poměr téměř vyrovnaný (0,36 ku 0,32). IpM u tvaru *Protektorát* na jiné než první pozici je marginální (0,54 ku 3,40 u oborových a 0,30 ku 3,29 u publicistických textů).⁶

GRAF 1 A 2: Absolutní/relativní frekvence všech tvarů slov *P/protektorát Čechy* a *Morava* a *P/protektorát* na jiné než první pozici.

SPÁCHAT/PROVÉST ATENTÁT

Intuitivně je možné tvrdit, že historiografické práce publikované před rokem 1989 používala téměř výhradně spojení *spáchat atentát*. Někteří současní historici se snaží primárně negativní konotace této vazby ve spojení s Reinhardem Heydrichem zvrátit změnou lexikálního obsazení slovesné pozice.⁷ Tím chtějí symbolicky rehabilitovat hrdinský čin parašutistů, který byl starší historiografií dehonestován apriorní příčinnou souvislostí s vypálením Lidic a Ležáků a s dalšími tragickými následky druhého stanného práva.

Důkazem rozdílných postojů k atentátu na Heydricha, jejichž projevem je právě volba slovesa, mohou být akuzativní vazby daných výrazů. Ty tvoří v případě lemmatu *spáchat* substantiva *sebevražda* (frekvence 29 933), *čin* (19 989), *vražda* (5 178), *zločin* (5 115), *přestupek* (4 012) či *atentát* (3 391). Oproti tomu u *provést* se jedná o lemmata *kontrola* (15 977), *změna* (13 478), *zkouška* (11 937), *úprava* (11 544) či *průzkum* (9 227). Sloveso *provést* je tedy více sémanticky vyprázdněné a tvoří víceslovná pojmenování s významem operacionalizace (srov. *provést kontrolu* — *zkontrolovat*, *provést výměnu* — *vyměnit*, *provést rekonstrukci* — *zrekonstruovat*), zatímco *spáchat* je kolokačně spojeno primárně s negativními jevy.

Atentát představuje pokus o zabití či útok na významnou osobu provedený z politických důvodů (Vykoupil, 2000, s. 26–28). Při nezohlednění kontextu převažuje u lemmatu *atentát* sloveso *spáchat* nad *provést* (72 % ku 28 %). Pokud však zohledníme kontext např. tím, že spolu s lemmatem *atentát* se má ve stejné větě vyskytovat také

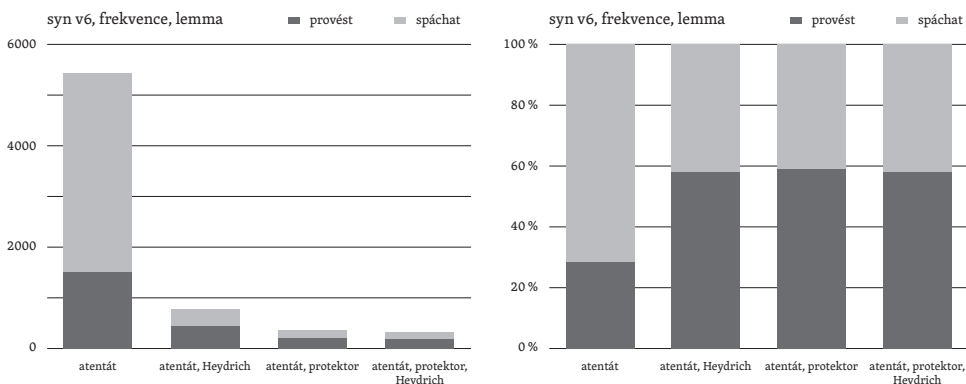
6 O zájmu o protektorátní tematiku svědčí vývoj ipm lemmatu *protektorát* v SYN v6: v roce 2010 dosahovalo hodnoty 3,52, v roce 2011 3,28, v roce 2012 4,55, v roce 2013 4,08, v roce 2014 4,61, v roce 2015 7,28 a v roce 2016 4,29.

7 Ústní sdělení plk. gšt. PhDr. Eduarda Stehlíka, MBA, z 18. 6. 2017, ústní sdělení Jiřího Pa-devěta z 5. 5. 2016.

lemma *Heydrich*, *protektor* či obě, *spáchat* je použito pouze ve 41 % případů.⁸ Z hlediska přepočtené relativní frekvence (ipm) a typů textů převažuje v oborových textech kolokace lemmat *provést*, *atentát*, *Heydrich* nad vazbou se *spáchat* pouze minimálně (0,03 ku 0,02), podobně jako u publicistických textů (0,10 ku 0,07).

Bylo by možné se domnívat, že hodnocení cílové osoby autorem textu je vyvoditelné z rozdílného užití vazby *spáchat/provést atentát* s jejím jménem. Tato hypotéza se však nepotvrdila. *Spáchat atentát* se vyskytuje v kontextu s *Heydrichem* (absolutní frekvence 331), *Hitlerem* (73) nebo *Kennedym* (65). Naproti tomu *provést atentát* se jmény osob (ve smyslu cíle atentátu) pouze s *Heydrichem* (459) a *Hitlerem* (32). Teze o volbě slovesa *provést* jako neutrálního prostředku oproti *spáchat* jako negativnímu je aplikovatelná pouze na kontext atentátu na Heydricha, k čemuž přispívají někteří současní čeští historici. Volba mezi těmito dvěma slovesy proto nemůže být spojována s obecným hodnotícím soudem autora textu nad cílovou osobou. *Provést atentát* ve spojení s *Heydrichem* bylo podle SYN v6 zaznamenáno v 90. letech pouze v jednotkách případů ročně. Teprve od roku 2007 se jedná o desítky výskytů, z čehož lze usuzovat, že se jedná o jev poměrně nový, ale co do četnosti masivní.

GRAF 3 A 4: Absolutní/relativní výskyt kolokace lemmat *provést/spáchat* a *atentát*.

SUDETYP/POHRANIČÍ

Sudety byl původní název pohraničního území severní Moravy a Slezska, které v listopadu a prosinci 1918 tvořilo jednu ze čtyř německých provincií, jejichž cílem bylo odtržení od nově vzniknuvšího Československa. Jako územně politický pojem se Sudety objevují až ve 30. letech 20. století (Henlein začal používat název Sudetendeutsche Partei na konci roku 1933) a označují všeobecně pohraniční oblasti Českoslo-

⁸ Dotaz byl formulován jako vyhledání lemmatu *atentát* a následný pozitivní filtr s lemmaty *provést/spáchat* a dalších kombinací s lemmaty *Heydrich/protektor*, a to vždy v rámci jedné věty. V takto zvolených výskytech pak byla zkoumána frekvence podle typů textů.

venska osídlené většinou Němci.⁹ Pojem se v letech 1938–1939 vztahoval na území postoupená nacistickému Německu a následně toto označení nesla říšská župa jakožto územně správní jednotka (Sudetengau), která se však plně nekryla s odstoupeným územím. Název Sudety byl hned v květnu 1945 úředně zakázán,¹⁰ a proto se v oficiálních komunikátech tematizujících tzv. odsun, osidlování a strukturální změny tohoto území používalo neutrální označení *pohraničí* (blíže srov. Wiedemann, 2016). Pojem Sudety tedy prošel ve 30. a 40. letech politickým ztotožněním s nacismem, a proto bylo jeho užívání (alespoň v administrativě) zakázáno. V současnosti jsou snahy o rehabilitaci tohoto pojmu v jiných než historických vědách zcela marginální (srov. např. Král, 1992–1993; Bičík, 1994).

Nejčastějšími slovy vyskytujícími se v blízkém kontextu lemmatu *Sudety* (-5, +5) jsou z autosémantik *bývalý* (1 130), *rok* (843), *Němec* (774), *německý* (758) a *zmizelý* (617). Nejvyšší ipm je v textech publicistických (2,90) a dále v oborové literatuře (1,71). Oproti tomu *pohraničí* se objevuje nejčastěji v kontextu s *český* (4 859), *rok* (1 910), *německý* (1 763), *člověk* (1 326) a *Němec* (1 323). Nejvyšší ipm je v textech publicistických (6,44) a dále v oborové literatuře (3,74).

Z uvedeného vyplývá, že lemmata *Sudety* a *pohraničí* jsou co do svého kontextu zčásti kompatibilní (*Němec*, *německý*, *rok*¹¹), v poměru jednotlivých typů textů rovněž ipm odpovídá. Frekvence lemmat *Sudety/pohraničí* se liší více než dvojnásobně (13 403 ku 29 614), byť s vědomím nepřesného srovnání způsobeného zahrnutím jiného než českého historického kontextu (např. *pohraničí* jiných států).¹² Korpusová analýza potvrzuje užívání pojmu *Sudety* jako označení pro již neexistující územně politickou entitu. Důkazem toho je nejčastější kontextový výskyt se slovem *bývalý* (1 130 ze 13 403 výskytů).

Z hlediska vývoje četnosti se výskyt označení *Sudety* na počátku 90. let pohyboval v řádu jednotek až desítek. Významněji rostl v druhé polovině 90. let v souvislosti s vyjednáváním Česko-německé deklarace podepsané roku 1997. Další nárůst je patrný před vstupem České republiky do Evropské unie, kdy se do veřejného prostoru dostala témata česko-německého vyrovnání. Po roce 2004 četnost osciluje mezi 600 a 900 výskytu ročně.

9 Pojem *Sudetendeutsch* poprvé použil v roce 1903 politický aktivista Franz Jesser (Hahn, 2007, s. 8).

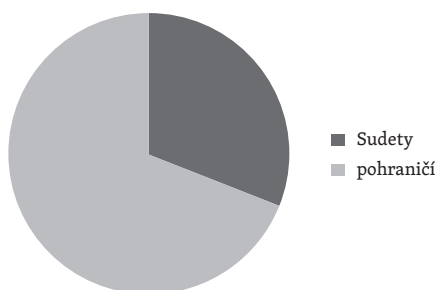
10 Ministerstvo vnitra upozorňuje, že používání názvu „Sudety“, jeho odvozenin a podobných výrazů, obvyklých v době okupace, je nepřipustné. Pro označení příslušného území buď užíváno názvu „pohraniční území“. Opatření tohoto dlužno dbáti zejména v úředním styku veškeré veřejné správy (Úřední list Československé republiky, č. 8, 24. 5. 1945).

11 Rok odkazuje na texty, resp. věty obsahující letopočet.

12 Vzhledem k počtu výskytů nebylo možné provést manuální třídění, které by především v publicistických textech odlišilo *pohraničí* české od jiných států. Lze se však domnívat, že v textech českého původu nebude jiný význam než *pohraničí* České republiky dominantní.

syn v6, frekvence, lemma

GRAF 5: Frekvence lemmatu *Sudety* a *pohraničí*.

BENEŠOVY DEKRETY / DEKRETY PREZIDENTA REPUBLIKY

Dekret je obsahově široký pojem, který současný český právní řád nezná (jejich charakteristice částečně odpovídají zákonná opatření Senátu v případě rozpuštění Poslanecké sněmovny). Obecně bývá dekret chápán jako právní předpis vyznačující se mimořádným nebo dočasným charakterem a vydávaný nejčastěji hlavou státu. Dekrety se v demokratickém státě mohou používat pouze za situace, kdy nelze přijímat zákony normální cestou.

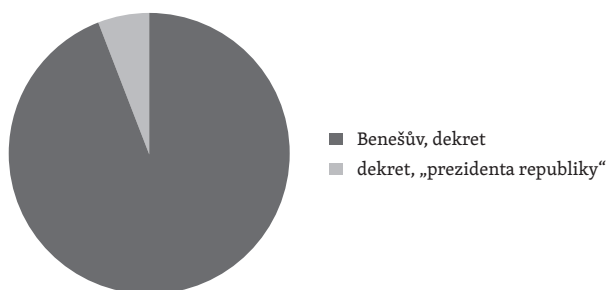
Dekrety prezidenta republiky představují základ zákonodárné činnosti prezidenta a vlády Československa v Londýně od 15. října 1940 do 27. října 1945. Dekretem č. 1 byla zřízena Státní rada a dekretem č. 2 se ukotvoval výkon moci zákonodárné. Stalo se tak ihned poté, co britská vláda naznačila ochotu uznat československou exilovou vládu. Tento typ právní normy neměl oporu v československé ústavě z roku 1920, ale až ve druhorepublikovém zmocňovacím zákoně z 15. prosince 1938 č. 330 Sb. z. a n., který byl přijat pro rychlá legislativní opatření po odstoupení pohraničí. Hácha používal dekrety minimálně a tento legislativní nástroj přenechal Benešovi s vědomím symbolického významu — aby posílil vnímání kontinuity Benešovy prezidentské funkce (blíže srov. Kliment, v tisku). Celkem Beneš vydal 143 dekretů, z nichž 17 bylo považováno za ústavní (Vykoupil, 2000, s. 132–134; Jech & Kaplan, 2002).

Označení *Benešovy dekrety* je neformální a neoficiální, právní věda i historiografie hovoří výhradně o *dekretech prezidenta republiky*. Vazba s prezidentovým jménem, navíc bez explicitního uvedení jeho ústavní funkce, může implikovat tento akt jako svévoli jediné osoby, což neodpovídá historické skutečnosti. Přesto se toto spojení běžně používá, neboť dochází ke ztotožňování úřadu (*prezident republiky*) a prezidenta (*Beneš*) a lze se rovněž domnívat, že není významněji vnímána terminologická povaha spojení *dekrety prezidenta republiky*. Důvody jsou především ekonomické — vazba s prezidentovým příjmením je podstatně kratší.

V korpusu zcela převažuje absolutní frekvence lemmat *Benešův*, *dekret* nad kombinací lemmatu a tvaru slov *dekret*, *prezidenta republiky*, a to v poměru 14 051 ku 817

(tj. 95 % ku 5 %).¹³ Důležitějším údajem než frekvence výskytu je v tomto případě ipm podle typů textů, neboť v SYN v6 převažují texty publicistické. V oborové literatuře je ipm obou variant vyrovnaná (0,46 pro *Benešovy dekrety* a 0,48 pro *dekrety prezidenta republiky*). V případě textů publicistických je logické, že významně převažuje označení zjednodušující a ekonomičtější (3,19 ku 0,15).

syn v6, frekvence, lemma

GRAF 6: Frekvence lemmat *Benešův, dekret* a lemmatu *dekret* a tvaru slov *prezidenta republiky*.

ZÁVĚR

Z analýzy čtyř konkrétních příkladů vyskytujících se v diskurzech tematizujících období let 1939 až 1945 můžeme vyvodit, že sice existuje pluralita formálních (pravopisných) i lexikálně-sémantických prostředků, nicméně především ze statistiky publicistických a oborových textů je možné vysledovat určité tendence k preferenci některých z nich.

Varianty psaní názvu státního útvaru jsou zhruba vyrovnané, přičemž v oborových textech dvojnásobně převažuje forma *Protektorát Čechy a Morava*. Důvodem je chápání *protektorátu* jako součásti propria, resp. jako prvního členu víceslovného propria. Je proto na zvážení, zda v budoucnu nekodifikovat rovněž tuto formu, která se běžně vyskytuje. Samotná státní forma, tj. *protektorát*, je používána zcela dominantně jako apelativum, píše se tedy s malým počátečním písmenem. V případě vazby *spáchat/provést atentát* je zřejmá snaha českých historiků a následně také novinářů rehabilitovat atentát na Heydricha jako zásadní a ocenění hodný čin, a proto používat sémanticky více vyprázdněný výraz *provést* (59 %) oproti negativně kolokovanému *spáchat* (41 %). Tato teze však platí pouze v případě atentátu na Heydricha a nelze ji zobecnit na hodnocení jiných historických osobností, které se staly obětmi atentátu.¹⁴ Lze konstatovat, že původně umělé snahy některých historiků zaměnit lexikální

13 CQL: [lemma="dekret"] [word="prezidenta"] [word="republiky"] within <s/>

CQL: [lemma="Benešův"] [lemma="dekret"] within <s/>

U takto zvolených výskytů pak byla zkoumána frekvence podle typů textů.

14 *Provést* se vyskytovalo rovněž ve spojení s *Hitlerem*, a to ve 32 případech, oproti tomu *spáchat* se objevilo v 73 případech.

obsazení slovesné pozice byly úspěšné a že se spojení *provést atentát na Heydricha* masově rozšířilo. Pojmy *Sudety* a *pohraničí* se objevují v obdobných kontextech, přičemž dvojnásobně převažuje výskyt lemmatu *pohraničí*, byť se zohledněním možného zkreslení v případě *pohraničí* jiných států. *Sudety* se používají pouze pro označení zaniklé územně politické entity, často s adjektivem *bývalé*, nikoliv pro oficiální a synchronní označení stávajících regionů České republiky. V případě dekretů prezidenta republiky v četnosti významně dominuje užití zjednodušujícího spojení *Benešovy dekrety*. V oborových textech je užívání obou variant zhruba vyrovnané.

Cílem této analýzy nebylo detailně popsat diskurs psaní o protektorátu, ale zaměřit se na čtyři signifikantní jevy, které mohou být jak autory, tak adresáty textů pocítovány jako rozkolísané. Je přitom zřejmé, že se dá v určitých případech z užití zdánlivě rovnocenných variant vysledovat autorovo hodnocení konkrétní dějinné skutečnosti. Článek proto může demonstrovat jednak historikům využívání korpusové lingvistiky, jednak lingvistům možnost zkoumání, jak se o určitých historických skutečnostech píše.

PRAMENY:

Český národní korpus — SYN. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupný z <http://www.korpus.cz>.

Úřední list Československé republiky, č. 8, 24. 5. 1945.

LITERATURA:

Bičík, I. (1994). Long-Term and the Current Tendencies in Land-Use: Case Study of the Prague's Environs and the Czech Sudetenland. *Acta Universitatis Carolinae, Geographica*, 29, 47–66.

Filipec, J., Daneš, F., Machač, J., & Mejstřík, V. (2006). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.

Hahn, H. H. (2007). *Hundert Jahre sudetendeutsche Geschichte*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Havránek, B. et al. (1960–1966). *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Jech, K., & Kaplan, K. (2002). *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945*. Praha: Doplněk.

Kliment, J. (v tisku). *U obětovaného prezidenta. Hořké paměti Háchova tajemníka*. Praha: Academia.

Pravidla českého pravopisu (2008). Praha: Lingea.

Král, V. (1992–1993). Rehabilitujeme název Sudety. *Geografické rozhledy*, 2, 6–7.

Kraus, J. et al. (2005). *Nový akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia.

Velčovský, V. (2016). *Čeština pod hákovým křížem*. Praha: Karolinum — Ústav pro studium totalitních režimů.

Vykoupil, L. (2000). *Slovník českých dějin*. Brno: Julius Zirkus.

Wiedemann, A. (2016). „Pojd' s námi budovat pohraničí!“ Osídlování a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945–1952. Praha: Prostor.